

Maciej Adamczyk
Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
ORCID 0009-0003-6650-6637
Laureat konkursu na najlepszą pracę magisterską w IFP UKEN w Krakowie

Tworzonek – czyli o wyrazie niemal zapomnianym przez historię

Wstęp

Celem niniejszego artykułu jest zbadanie tajemniczego dawnego dialektyzmu *tworzonek*, który zdaje się wyrazem nienotowanym w żadnym współczesnym czy historycznym słowniku, a jedynie w nielicznych zapisach, z których najważniejszym jest tekst księgi sądowej wsi Węgrzce (dziś Węgrzce Wielkie). Analiza składać się będzie kolejno z:

1. ustalenia definicji leksemu we wspomnianym dokumencie prawnym oraz poza nim,
2. analizy budowy morfologicznej wyrazu,
3. przebadania szerokiego zakresu dostępnych źródeł w celu ustalenia występowania leksemu w formie nazwy pospolitej,
4. ustalenia notowań wyrazu w formie nazwy własnej.

Tworzonek jako apelatyw

Księga sądowa wsi Węgrzce¹ jest rejestrem wyroków sądów grodzkich i ziemskich z lat 1695–1769 zawierającym sprawy odbywające się w Krakowie,

¹ Oryginalna nazwa księgi przedstawia wieś Węgrzce Wielkie (znajdującą się 4 km na północny wschód od Wieliczki) jako Węgrzce, gdyż jeszcze w XVII i XVIII wieku taką

Węgrzcach oraz pobliskich wsiach. Dokument ten w rzeczywistości składa się z dwu części, zapisywanych łącznie już od 1570 roku, jednak artykuł poświęcony jest leksemowi zanotowanemu jedynie w sprawie nr 5050 z dnia 2 września 1743 roku przez księdza Kaźmierza Jarmundowicza. Choć sama księga zawiera różne jednostki leksykalne zdające się elementami idiolektu (bądź familiolektu lub języka regionu), wśród nich na specjalną uwagę zasługuje *tworzonek*. Ten leksem występuje we fragmencie spisany po łacinie, w roli polskiego tłumaczenia i tym samym uściślenia, przez co możliwe jest wyodrębnienie znaczenia kontekstowego wyrazu. Fragment, o którym mowa, przedstawia się następująco:

[...] ut pro censu annuo directo domino villae et possessori ex hoc agro annuatim 30 flor., **caseos alias tworzonkow 30**, medium vas butiri, alias pufasie, item unam mensuram, alias metretam avenae, vulgo cwiertnią, et capones duos pro festo S. Martini pendant, et ova in numero solito pro Dominica Palmarum [...]
(Ulanowski 1921: 155).

Oznacza to po polsku:

[...] aby za spis roczny kierować bezpośrednio do władcy miasta i posiadacza z tego pola 30 florenów rocznie, **serów inaczej tworzonków 30**, pół naczynia masła, inaczej półfasie, podobnie jedna miara, inaczej metreta owsa, zwana potocznie ćwiertnią, oraz aby dwa kapłony wisiały² na święto św. Marcina, i jajka w zwyczajowej liczbie na Niedzielę Palmową [...].

Ze względu na znaczenie łacińskiego słowa *cāseus* (w bierniku l. mn. *cāseōs*), tj. 'ser – produkt spożywczy w postaci gęstej masy, otrzymywany z mleka', ustalić można bezsprzecznie, iż *tworzonek* był rodzajem sera. Aby jednak uściślić tę definicję, warto jest przyrzeć się budowie morfologicznej wyrazu: *tworzyć* + *-onek*, przy czym formant ten należy traktować jako zrost dwu elementów: *-on* + *-ek* (Mordań 2019: 67). Tak więc najpoprawniej będzie przyjąć schemat: *tworzyć* + *-on* + *-ek*, co na pierwszy rzut oka przypomina budowę dawnego imiesłowu czasu przeszłego biernego zakończonego na *-onъ*. Zdaje się więc zasadnym również wywodzenie leksemu *tworzonek* od formy imiesłowowej (s)*tworzon*³ + *-ek*, co potwierdzenie znajdowałoby w znaczeniu

właśnie nazwę nosiła ta osada. Dopiero później odróżniono ją od Węgrzec leżących na północ od Krakowa.

² Intencja autora niejasna. Łac. *pendo* ma różne tłumaczenia: 'wisieć, wieszać, dyn-dać' (WPl), 'ważyć', 'płacić', 'rozważać' (WEn).

³ Prasł. forma **tvořenъ* (WEn) w okolicach X/XI wieku przyjęła postać **tvořon*, zaś do XVIII wieku (do zrównania się artykulacji *r* uszczelinowionego z pochodzącym z palatalizacji przedniojęzykowo-zadziąsłowym *ž*) brzmiała już jak współcześnie – *tfožon*.

podstawy słowotwórczej ‘(s)tworzony, (wy)robiony’ lub ‘coś (s)tworzonego, (wy)robionego’. Powstały w ten sposób wyraz *tworzonek* oznaczałby ‘(s)tworzony ser(ek)’.

Warto również zaznaczyć, iż derywat ten wydaje się logiczny i mający swoje uzasadnienie w polskim słowotwórstwie. W języku polskim istnieją bowiem wyrazy utworzone w analogiczny sposób, tj. dawny imiesłów bierny + -ek, jak: *uczonek, dziekanek, posłanek, utrzymanek, wianek, wychowanek, wybranek, kochanek, obwarzanek, rumianek* czy *niepokalanek*.

Powyższą analizę potwierdza SL, podając w hasło ‘tworzyć’ wyraz pochodny *tworzydło*, którego zamieszczona zaraz obok definicja brzmi:

TWORZYDŁO, -a, m., mieszek, w którym sery wyciskają. *Dudz.* 65, *tworzydło*, forma drewniana do tworzenia serów okrągłych lub okrągławych; a worek do wyciskania serów podługowatych; ztąd *sér workowy* i *sér tworzony* (SL: 696).

Ostatnie dwa słowa powyższej definicji jasno wskazują, że *tworzonek* może być inną, regionalną bądź dialektalną nazwą sera tworzonego – otrzymywanego z drewnianej formy nazywanej *tworzydłem*. Podobną informację znaleźć można w SEAB pod hasłem ‘twór’, gdzie czytamy:

twór, *tworzyć*, i liczne złożenia: [...] *tworzytko* z *tworzydłko*, a *tworzydło* »forma drewniana do tworzenia serów okrągłych, sery *tworzone* (obok *workowych* do wyciskania)«; »sery *tworzyła*« [...] (SEAB: 587).

Wyraz *tworzydło* w kontekście sera tworzonego znaleźć można także np. w SPJS, który definiuje to narzędzie jako ‘formę do wyciskania i formowania sera, pleciony koszyk używany w tym samym celu, *fiscellum casearium*’, czy w SW – ‘worek lub formę drewnianą, w których sery wyciskają’. Ten drugi jednak notuje również przymiotnik *tworzydłowy* ‘przym. od *Tworzydło*: Ser T[worzydłowy]. Vol. (= wyciśnięty w *tworzydło*)’. Z kolei o czynności tworzenia sera SW pisze:

Tworzenie, a, blm. czynność cz. *Tworzyć*: Serów holenderskich trybem T. Haur. Świeżego tworzenia serów krowich nad zwyczaj ś[ię]. objadszy, frebry nabył (SW: 180).

SEWB przy hasle ‘tworzyć’ podaje różne definicje, przede wszystkim synonimiczne, jednak na końcu znajduje się ważna w kontekście *tworzonka* informacja:

[...] pierwotny czas. wielokr. od nie zachowanego w słow. czasownika **tverti*, por. lit. *tverti, tvertiti* ‘brać, łąpać; obejmować; trzymać; tworzyć, budować; grodzić; formować (np. ser)’, [...] (SEWB: 656).

Istotnie więc wiele różnych słowników potwierdza, że *tworzonek* oznaczałby ‘ser tworzony’, tak jak ma to miejsce w księdze sądowej Węgrzc („caseos alias tworzonkow”). Wiadomym jest również, że w języku ogólnym funkcjonowała nazwa *tworzydło* (lub zdr. *tworzydłko* uproszczone do *tworzydło*, *tworzytko*, *tworzydełko*), która określała narzędzie w postaci worka lub drewnianej formy służące do *tworzenia* (‘wytwarzania, wyciskania’) sera.

Nie bez znaczenia pozostaje także inna, współcześnie używana nazwa – *twaróg* ‘ser biały’. Słowniki etymologiczne są zgodne, że ten ogólnosłowiański wyraz pochodzi od czasownika **tvoriti* ‘tworzyć’ i jest spokrewniony m.in. ze słowem *twarz* ‘daw. stworzenie’ (np. SEWB, SEAB). Choć jego budowa bardziej niż formę *tworzonek* przypomina formę *pieróg*, przez charakterystyczny i rzadki przyrostek *-óg*, tak niewątpliwie ma z *tworzonkiem* wiele wspólnego. Jak podaje SEWB:

twaróg od XV w. ‘produkt mleczny, z którego wyrabia się ser’; zdr. *twarożek*. Ogsł.: cz. *tvaroh*, r. *tvoróg* / *tvdrog*, ch./s. *tvarog*. Psł. **tvarogъ* ‘twaróg’, od psł. **tvoriti* ‘powodować powstanie czegoś; robić, czynić; formować, kształtować’ (zob. *tworzyć*), z rzadkim przyr. **-ogъ* (por. *pieróg*). Pierwotne znaczenie ‘coś uformowanego, ukształtowanego’ (por. co do znaczenia łac. lud. *formaticus* ‘ser’, franc. *fromage* ‘ser’, ostatecznie od łac. *formāre* ‘kształtować’) (SEWB: 656).

Tak więc od sześciuset lat definicja leksemu *twaróg* nie wskazuje bezspornie na to samo znaczenie, co definicja leksemu *tworzonek*, gdyż użyty w księdze sądowej łaciński wyraz *cāseus* ‘ser’ może oznaczać zarówno ‘ser wytworzony z twarogu’, jak i sam ‘ser biały’. Jak zaznacza Boryś, *twaróg* oznaczał ‘ten, który jest uformowany, ukształtowany (r. m.)’. Zaś analiza powierzchniowa (ang. *surface analysis*) omawianego w pracy wyrazu sugeruje jego bardzo podobne znaczenie ‘ten, który jest (s)tworzony’. Skoro więc SEWB sugeruje, że uprzednie znaczenie czasownika *tworzyć* to ‘nadawać czemuś kształt, kształtować, formować’, a SW zaznacza, że *stworzyciel*, *stwórca* to ‘w j. stpol. «ten, który nadaje kształt»’, to wyraz *tworzonek* zdaje się zastępować osiemnastowiecznej ludności węgreckiej staropolski wyraz *twaróg*.

Wśród przeanalizowanych na potrzeby niniejszej pracy słowników, indeksów i opracowań nie udało się znaleźć źródła potwierdzającego istnienie konkretnej formy wyrazowej *tworzonek*. Mimo notowania wyrazów pokrewnych, jak *tworzenie*, *tworzydło*, *ser tworzony* czy *twaróg*, słowa *tworzonek* nie notują:

1. ze słowników etymologicznych: GS, SEAB, SEWB, SEWM,
2. ze słowników, indeksów i opracowań języka staropolskiego oraz słowników historycznych: Ind, KKS, MARct, MSZP, PHK, PZE, SW, SL, SPJS, SS, SXVI, SXVII, WEn, WPl,

3. ze słowników i opracowań dotyczących gwar, dialektów i regionalizmów: AW, EH, GP, HPS, ILP, Mreg, MSGP, SBr, SGLK, SGP, SKS, SPK, SPOK, SPPB, SRK, SLOK, SSG, SZB, SZŁ, WMKL.

Próżno także szukać jakichkolwiek informacji o analizowanym leksemie w roczniku „Małopolska”, który od ćwierć wieku jest bogatą skarbnicą wiedzy na temat języka i obyczajów województwa małopolskiego, a niektóre z prezentowanych tam artykułów skupiają się na temacie pożywienia i jego nazewnictwa („Małopolska” 1999–2024).

W wybitnej pracy Anny Kowalskiej-Lewickiej (1967) *Tradycyjne serowarstwo w Polsce*, obejmującej badaniem źródła z terenów całej Rzeczypospolitej od najdawniejszych zapisów historycznych, znaleźć można wiele informacji na temat wytwarzania serów oraz ich regionalnego nazewnictwa. Widnieją tam takie nazwy, jak: *brusek, bryndza, bundz, churut, gliwienie, gnojenie, gomółka, gzik, kalpus, kaska, krajanka, małdrzyk (mądrzyk), nieboszczyk, oszczypek, serzysko, syrzanie, twarok czy udój*, a także określenia sera, jak: *albuminowy, beczkowy, biały, brochocki, dojrzewający, dzieżkowy, grzany, holenderski (olęderski), kartoflowy, litewski, mołdawski, podpuszczkowy, prasowany, swojski, tarty, topiony, twarogowy, wałaski, workowy, wyrabiany na tworzydłach, zwarowy* i wiele innych. Jednak próżno szukać tu nazwy *tworzonek*.

Osobnych kilka akapitów badaczka poświęciła tworzydłom. Pisze ona o tworzeniu sera i *serach tworzonych*, a także podaje, iż „*tworzydła i ser tworzony spotykamy w r. 1670 i 1719 w folwarku karmelitów z Czernej pod Krakowem*” (Kowalska-Lewicka 1967: 175). Wśród nazw związanych z tą metodą wyrabiania sera znaleźć można: *tworzywo sera, twórkę do sera* i różne warianty słów *tworzydło* czy *twaróg*. Autorka podaje, iż pod koniec XVII i w pierwszej połowie XVIII wieku (czyli czasach zapisywania księgi sądowej Węgrzc) tworzydła stanowiły miarę wielkości sera, a od gospodyń wymagano, by każdej „*cechowane tworzydło pooddawać a mieć dla próby kilka we dworze*”, ponieważ ponoszono stratę, „*kiedy każdy według upodobania swego tworzyły sery*” (Kowalska-Lewicka 1967: 176).

Co więcej, w artykule zacytowano łacińskie sentencje zawierające polskie tłumaczenia nazw serów podane w identyczny sposób, jak miało to miejsce w księdze Węgrzc: „*caseum magnum alias gomolka*” (Kowalska-Lewicka 1967: 166) i „*bonorum caseorum alias małdrzyków*” (Kowalska-Lewicka 1967: 174).

Podsumowując tę część analizy, można z dużą pewnością stwierdzić, że wyraz *tworzonek*, choć nienotowany przez żadne z wymienionych powyżej źródeł, oznaczał ‘ser tworzony, wyrabiany na tworzydłach’ i być może stał się jednowyrazowym synonimem stpol. słowa *twaróg*, gdy to już dawno zmieniło swoje znaczenie. Na uwagę zasługuje jednak spostrzeżenie Kowalskiej-Lewickiej na temat tego, że „w nomenklaturze ludowej całej Polski serem nazywa się dopiero ser wyciśnięty pod prasą i uformowany w taki czy inny

kształt. Do czasu uformowania nosi on nazwę twarogu” (1967: 159), co sugeruje, iż leksemy *twaróg* i *tworzonek* mogły nie być synonimami.

Tworzonek w pozostałych źródłach internetowych

Badając najróżniejsze źródła internetowe (zarówno te uznawane za dość wiarygodne, jak i zwyczajne komentarze w mediach społecznościowych czy wpisy na forach), daje się w niektórych wypowiedziach, często żartach słownych, odnaleźć wyraz *tworzonko*, który również przyjmuje w l. mn. formę *tworzonki* i który jest w rzeczywistości spieszczeniem formy *tworzenie*, jak *jedzenie* > *jedzonko*, *nasienie* > *nasionko*, *powiedzenie* > *powiedzkonko* czy najbardziej podobne *stworzenie* > *stworzonko*. W Internecie forma taka widnieje np. w jednym z profili na Pinterescie: *tworzonki*, *rękodziółko* (pinterest.com)⁴, a także prawdopodobnie w rymowance: *Żakardy, hafty, koronki... ja wszystkie was tworzonki dotykać chcę*, która znajduje się w opisie jednego z profili użytkowników strony DecoBazaar (decobazar.com). W tym drugim jednak przypadku mianownik l. mn. *tworzonki* może pochodzić zarówno od słowa *tworzonko*, jak i *tworzonek*, lecz druga możliwość wydaje się mało prawdopodobna. Biorąc jednak ten synkretyzm pod uwagę, w takim wypadku analizowany wyraz – dla jego użytkowniczkki – oznaczałby ‘wyrób ręczny, rękodziół’ lub nawet ściślej ‘w krawiectwie: ozdobny wyrób ręczny’.

Jedynym poświadczeniem wyrazu *tworzonek* w użyciu, do jakiego doprowadziły poszukiwania, jest relacja pani mgr filologii polskiej Julii Sołtysik, która zna ten wyraz ze swoich rodzinnych stron. Poproszona o komentarz dostarczyła z domu wiadomość głosową, której transkrypcja przedstawiona została poniżej:

Jeżeli chodzi o to słowo, to tak, jak ci mówiłam, nie używa tego jedna rodzina. Spotkałam się też z tym wyrażeniem u innych, głównie u mamy mojej koleżanki – ona ma taką spiżarkę gigantyczną i w tej spiżarce ma jakieś tam konfitury. To właśnie dla niej *tworzonki*. Trzyma w niej wszystkie te rzeczy i mówi na nie *tworzonki*. I jej teściowa, która jest po osiemdziesiątce, mówi *tworzonki*. A ta mama mojej koleżanki ma sześćdziesiąt lat, więc też już, powiedzmy, starsza osoba. No i głównie takie osoby, powiedzmy, bardziej po osiemdziesiątce, nawet po siedemdziesiątce będą mówiły *tworzonki*. Nie mówię, że w każdej części Lachowic, jak każdemu powiesz, co to są *tworzonki*, to będzie wiedział, bo na przykład zagałam do męża mojej siostry, który tu też już lata z nami jest, no

⁴ Ze względu na niestałość tablic profilowych na stronie link do przedstawionej nazwy może szybko wygasnąć, jednak dostępny jest on w czasie tworzenia artykułu, tj. 16 czerwca 2024.

i on nie wiedział kompletnie, o czym mówię. Ale reszta wiedziała, mój tata też wiedział, który jest wychowany na wsi. Mój tata ma pięćdziesiąt lat i on wiedział, o czym mówię. [...] Ale zaś moja druga babcia, która pochodzi z miasta, nie znała tego określenia *tworzonki*. Z Suchej Beskidzkiej, czyli dwie miejscowości obok, ona już nie znała tego słowa. Ale ludzie na wsi, myślę, że znają to słowo, kojarzą. No bo to takie bardziej... gwarowe.

Oznacza to, że na południu Małopolski wyraz *tworzonek*, najczęściej w liczbie mnogiej, nadal funkcjonuje w mowie starszego pokolenia żyjącego lub wychowanego na wsi. Jednak znaczenie słowa uległo rozszerzeniu i jego definicja dla tego konkretnego użycia powinna już brzmieć ‘przetwór – produkt spożywczy uzyskany przez przetworzenie surowca’. Aczkolwiek nie należy odrzucać hipotezy, iż słowo to mogło powstać niezależnie od używanego w XVIII-wiecznych Węgrzcach wyrazu.

Podobne znaczenie wyrazów *przetwór* i *tworzonek* powoduje, że używana najczęściej forma mnoga pierwszego z nich oddziałuje na podobne użycia także drugiego leksemu, stąd forma *tworzonki* (na wzór *przetwory*). Co ciekawe, słowo to może być elementem familiolektu, znanym najwyżej kilku rodzinom, na co wskazuje brak znajomości tego wyrazu wśród innych mieszkańców Lachowic. Zwraca na to uwagę sama Sołtysik, która zaznacza: „Nie mówię, że w każdej części Lachowic, jak każdemu powiesz, co to są *tworzonki*, to będzie wiedział [...]”.

Tworzonek jako onim

Nazwy własne – czy to nazwiska i przydomki, czy też toponimy – potrafią być swojego rodzaju kapsułami czasu, pozwalając nam nie tylko dostrzec dawne formy współczesnych wyrazów, ale także przypominając o słowach już nieużywanych. I tak na przykład nazwisko *Szwiec* zachowało w swym brzmieniu dawną formę mianownika i biernika nazwy zawodu szewca. Z kolei o archaizmach zachowanych w nazwach osiedli pisała Józefa Kobylińska (2021) i na samych tylko przykładach z Mszany Dolnej wykazała pozostałości po takich słowach, jak: *bodzioch* (‘brzuch’), *skrobacz* (‘młyn’) czy *rębać* (‘rąbać, wycinać’). Podobnie wyraz *tworzonek* stał się podstawą nazwiska o niezmiennym brzmieniu – *Tworzonek*. Było ono jednak niezwykle rzadkie i pozostawiło po sobie niewielką liczbą poświadczeń.

Na stronie internetowej MyHeritage (myheritage.pl), poświęconej odnajdywaniu potencjalnych przodków i krewnych oraz kompletowaniu drzew genealogicznych, możliwe jest wyszukanie żyjących kiedyś osób o nazwisko

Tworzonek – podanych zostanie wówczas 10 wyników⁵: Agnieszka *Tworzonek*, Anna *Tworzonek*, Florian *Tworzonek*, Franciszek *Tworzonek*, Kazimierz *Tworzonek*, Norbert *Tworzonek*, Regina *Tworzonek*, Rozalia *Tworzonek*, Wawrzyniec *Tworzonek* oraz Wiktoria *Tworzonek*. Strona pokazuje dodatkowo, iż wszystkie wymienione osoby należały do jednej rodziny, w której Norbert i Agnieszka byli rodzicami, zaś pozostali ich dziećmi. Ze względu zaś na zanotowane przy profilu Rozalii informacje możliwe jest dowiedzenie się, iż rodzina pochodziła z połowy XVIII wieku, z niegdyś podkrakowskich Czyżyn⁶.

Strona Genealodzy (genealodzy.pl), pozwalająca wyszukać notowania nazwisk, pokazuje z kolei łącznie 15 urodzeń osób o nazwisku *Tworzonek* – w tym 14 w Małopolskim i 1 w Mazowieckim – a także 4 małżeństwa i 1 zgon. Sugeruje to, iż nazwisko mogło w całej swej historii być używane zaledwie przez jedną rodzinę – choć oczywiście nie musi to być prawda.

Co więcej, jeden z moderatorów strony 4programmers.net opublikował wątek o nazwie *Czy Twoje nazwisko jest na liście?*, w którym pojawia się zestawienie ułożonych alfabetycznie 2801 nazwisk, wśród których pada rzeczony *Tworzonek* (4programmers.net).

Nazwiska tego nie notuje np. Kazimierz Rymut, podając przy derywatach wyrazów *tworzyć* i *Tworzyjan*, co następuje:

Twor ok. 1125 – od *tworzyć*, także od imienia *Tworzyjan*, a to stanowiło polską adaptację imienia *Florian*: *Twor*-cz+ak 1496–96, *Twor*-ek 1395, *Twor*-k 1452, *Twor*-ka, m. 1391, *Twor*-ko 1367, *Twor*-k+ow 1391, *Twor*-k+owicz 1423, *Twor*-os, *Tworz*-ysz 1175; *Tworzyjan* 1237; *Tworzec* 1409 (por. stp. *tworzec* ‘ten, który tworzy’), *Tworzydło* (por. stp. *tworzydło* ‘forma do wyciskania sera’); *Tw-osz* 1480 (Rymut 1999: 279).

Wśród nazw miejscowych odnaleźć zaś można notowanie miejscowości w Wielkopolsce nazywającej się *Tworzonki* („Dziennik Urzędowy Województwa Wielkopolskiego” 2004: 5073), jest to jednak błędny zapis, ponieważ wieś w gminie Rydzyna, w powiecie leszczyńskim, w województwie wielkopolskim, nazywa się *Tworzanki* (Wiki) i jest skróceniem (kontrakcją) nazwy *Tworzyjanki* („Język Polski” 1975: 101), co jest dubletem wyrazu *Floryjanki*. Jak zaznacza Aleksander Brückner:

Tworzyjan, *tworzyjański*, odpowiada łąc. *Florjanowi* (brama *florjańska* w Krakowie dawniej *tworzyjańska*); nie jest to tłumaczenie jakie, czy słoworód ludowy,

⁵ Rozalia *Tworzonek* oraz Rozalia Siwek (z d. *Tworzonek*) to ta sama osoba.

⁶ Data urodzenia Rozalii to wrzesień 1763 roku w Czyżynach.

tylko podprowadzano mechanicznie *Florjana* pod słowiańskiego *Tworzymira*, *Tworka* (*Florek* = *Tworek*), przez całe średniowiecze (SEAB: 587).

Również w czasopiśmie „Język Polski” znajduje się następująca informacja:

Tworzanki dawniej *Tworzyjanki* gm. Rydzyna, obecnie pow. Leszno (1975: 101).

Wszystko to sugeruje, iż jedynym poświadczeniem wyrazu *tworzonek* w funkcji nazwy własnej jest żyjąca w XVIII wieku rodzina o takim właśnie nazwisku.

Podsumowanie

Jedynie źródła, które udowadniają istnienie leksemu *tworzonek*, zdają się jednocześnie niewystarczające, by uznać go za pełnoprawny, funkcjonujący niegdyś w polszczyźnie wyraz. Należy jednak zaznaczyć, że z wielką dozą pewności *tworzonek* był (lub nadal jest) rzadkim dialektyzmem (bądź regionalizmem) charakterystycznym wyłącznie dla województwa małopolskiego. Zarówno XVIII-wieczną księgę sądową Węgrzc, XVIII-wieczną rodzinę *Tworzonków*, jak i współczesne poświadczenia analizowanego wyrazu w użyciu łączy miejsce jego występowania. Używany on był (i jest) wyłącznie na terenie Małopolski, zaś na wiek XVIII przypada zanotowanie go w dokumentach prawnych.

Rozwiązanie skrótów

- AW – *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, red. Z. Sobierajski, J. Burszta, t. I: *Gospodarstwo Domowe – pożywienie*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979.
- EH – Horyń E., *O nazwach surowców i produktów żywnościowych w XVI–XVIII w. na podstawie ksiąg sądowych (gromadzkich) wsi Iwkowa, Jadowniki, Maszkienice i Uszew*, „Język Polski” LXXXVIII, z. 4–5, 2008, s. 305–317.
- GP – *Węgrzce Wielkie i okolice, Gwara podkrakowska*, <https://wegrzcewielkie.wordpress.com/gwara-podkrakowska/> (dostęp 10.08.2024).
- GS – Decyk-Zięba W., Dubisz S., *Glosariusz staropolski. Dydaktyczny słownik etymologiczny*, Warszawa 2008.
- HPS – Łoziński M. i J., *Historia polskiego smaku. Kuchnia. Stół. Obyczaje*, wyd. II, zmienne, Warszawa 2021.
- ILP – Kaś J., *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. XI: *Śry-Wych*, Nowy Sącz 2019.

- Ind – Indeks: Polski – Regionalizmy krakowskie, [na stronie] Wikisłownik, wolny słownik wielojęzyczny, https://pl.wiktionary.org/wiki/Indeks:Polski_-_Regionalizmy_krakowskie (dostęp 10.08.2024).
- KKS – Szamryk K.K., *Co jedzono w XVIII-wiecznej Polsce? – uwagi Krzysztofa Kluka o kulinariach*, [w:] Anna ks. Jabłonowska i ks. Krzysztof Kluk – ludzie, którzy wyprzedzili swoją epokę. Referaty z sesji naukowej 30.09–01.10.2011, red. N.D. Tomaszewski, Ciechanowiec 2011, s. 211–218.
- MARct – Arct M., *M. Arcta słownik staropolski*, Warszawa c. 1920.
- Mreg – Małopolska. Regiony – regionalizmy – małe ojczyzny, t. 8, red. E. Chudziński i in., Kraków 2006.
- MSGP – Kucharzyk R. i in., *Mały słownik gwar polskich*, red. J. Wronicz, Kraków 2009.
- MSZP – Deptuchowa E., Frodyma M. i in., *Mały słownik zaginionej polszczyzny*, red. F. Wysocka, Kraków 2003.
- PHK – Adamczewski P., *Polskie historie kuchenne*, „Wiedza i Życie” IV, 2009, s. 58–61.
- PŻE – *Historia diety i kultury odżywiania. Tom 2. Praktyki żywieniowe w Europie w kontekście społeczno-kulturowym: ciągłość i zmiana*, red. B. Płonka-Syroka, A. Syroka, Wrocław 2020.
- SBr – Tetmajer W., *Słownik bronowski (zbiór wyrazów i wyrażań, używanych w Bronowicach pod Krakowem)*, „Materyały i prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie” II, 1907, s. 427–474, <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/3455/edition/15378/content> (dostęp 10.08.2024).
- SEAB – Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927.
- SEWB – Boryś. W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SEWM – Mańczak W., *Polski słownik etymologiczny*, Kraków 2017.
- SGLK – Kapuściński M., *Słowniczek gwary ludu krakowskiego z okolicy Czernichowa, „Lud”*, t. 5, 1899, s. 63–64.
- SGP – Karłowicz J., *Słownik gwar polskich. Tom 5, R, S, Ś, T*, Kraków 1907, <https://bbc.mbp.org.pl/dlibra/publication/11845/edition/10732/content> (dostęp 10.08.2024).
- SKS – Kobylińska J., *Studia nad językiem ksiąg gromadzkich wsi Kasina Wielka 1513–1804*, Kraków 2013.
- SL – Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. 3: R–T, Warszawa 1812, <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/8173?language=pl> (dostęp 10.08.2024).
- SLOK – Pracki W., *Przyczynek do słownictwa ludowego z okolic Krakowa*, „Prace filologiczne” V, Warszawa 1899, s. 150–158.
- SPJS – *Słownik pojęciowy języka staropolskiego*, red. B. Sieradzka-Baziur, <https://spjs.ijp.pan.pl> (dostęp 10.08.2024).
- SPK – *Słownik polsko-krakowski*, 2021, <http://zwiedzaj.krakow.pl/?slownik-polsko-krakowski,39> (dostęp 10.08.2024).
- SPOK – Kosiński W., *Słowniczek prowincjonalizmów z okolic Krakowa, Bochni i Wadowic, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” I*, 1877, s. 37–56.
- SPPB – Ziemia J.S., *Słownik prowincjonalizmów powiatu będzińskiego (gub. piotrkowska)*, „Prace Filologiczne” III, 1891, s. 302–312, 489–502.

- SRK – *Powiedziane po krakowsku. Słownik regionalizmów krakowskich*, red. D. Ochmann, R. Przybylska, Kraków 2020.
- SS – *Słownik staropolski*, <http://www.staropolska.pl/slownik/index.php> (dostęp 10.08.2024).
- SSG – *Słowiańskie słowniki gwarowe – tradycja i nowatorstwo*, t. 1, red. D.K. Rembiszewska, Warszawa–Łomża 2016.
- SXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, <https://spxvi.edu.pl/> (dostęp 10.08.2024).
- SXVII – *Słownik XVII i XVIII wieku*, <https://sxvii.pl> (dostęp 10.08.2024).
- SW – Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W., *Słownik języka polskiego TOM VII T–Y*, Warszawa 1919.
- SZB – Horyń E., *Słownictwo wiejskich ksiąg sądowych ziemi brzeskiej (XVI–XIX w.)*, Kraków 2011.
- SZŁ – *Słownik języka mieszkańców ziemi łukowskiej. Praca na roli i w gospodarstwie*, red. J. Sierociuk, Poznań 2019.
- WEn – Wiktionary. *The free dictionary*, <https://en.wiktionary.org/wiki> (dostęp 10.08.2024).
- Wiki – Wikipedia. *Wolna encyklopedia*, <https://pl.wikipedia.org/wiki> (dostęp 10.08.2024).
- WMKL – Kolberg O., *Właściwości mowy krakowskiego ludu*, [w:] *Krakowskie*, cz. IV. *Dzieła wszystkie*, t. 8, Wrocław–Poznań 1962, s. 303–328.
- WPl – Wikisłownik. *Wolny słownik wielojęzyczny*, <https://pl.wiktionary.org/wiki> (dostęp 10.08.2024).

Bibliografia

- Polański K. (red.), 2003, *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław.
- Kobylińska J., 2021, *Archaizmy językowe w nazwach osiedli i ich mieszkańców (na wybranych przykładach nazw z Mszany Dolnej)*, „*Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Linguistica*” XVI, s. 95–104.
- Kowalska-Lewicka A., 1967, *Tradycyjne serowarstwo w Polsce*, „*Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego*” IX, z. 3, „*Pożywienie w dawnej Polsce*”.
- „Małopolska. Regiony – regionalizmy – małe ojczyzny” I–XXV, 1999–2024 (1999: W. Piłarczyk, 2001–2005: Małopolski Ośrodek Dokumentacji Regionalnej, 2006–2024: Małopolski Związek Regionalnych Towarzystw Kultury, 2007–2024: Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Krakowie).
- Mordań M., 2019, *Chrześcijańskie dziedzictwo imiennicze utrwalone w nazwiskach mieszkańców Bielska Podlaskiego, Hajnówki i Siemiatycz, Białystok*.
- Pelcowa H., 2006, *Regionalizmy czy dialektyzmy – o zjawiskach językowych wspólnych miejskiej polszczyźnie mówionej i gwarom ludowym*, [w:] *Miasto: przestrzeń różnicowana językowo, kulturowo i społecznie*, red. M. Święcicka, Bydgoszcz, s. 87–103.
- Rymut K., 1999, *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*, Kraków.
- Ulanowski B., 1921, *Starodawne prawa polskiego pomniki Tom XII, Księgi sądowe wiejskie Tom II*, Kraków.

Netografia

- decobazaar.com, [profil użytkownicy Aga Ka]: <https://www.decobazaar.com/aga-ka> (dostęp 16.06.2024).
- „Dziennik Urzędowy Województwa Wielkopolskiego”, nr 61, 2004, https://poznan.uw.gov.pl/system/files/dzienniki/dziennik_nr_61_2004.pdf (dostęp 16.06.2024).
- ewlina makula, *tworzonki*, *rękodziełko* [tablica na stronie], [pinterest.com: https://it.pinterest.com/ewlinamakula/tworzonki-r%C4%99kodzie%C5%82ko/](https://it.pinterest.com/ewlinamakula/tworzonki-r%C4%99kodzie%C5%82ko/) (dostęp 16.06.2024).
- genealodzy.pl [wyniki wyszukiwania dla nazwiska Tworzonek]: https://geneszukacz.genealodzy.pl/index.php?search_lastname=Tworzonek&from_date=&to_date=&rpp1=&bdm=&url1=&w=&lang=pol&op=se (dostęp 16.06.2024).
- geni.com: <https://www.geni.com/family-tree/html/start> (dostęp 16.06.2024).
- geni.com [profil Rozalii Tworzonek]: <https://www.geni.com/people/Rozalia-Tworzonek/6000000185509372014> (dostęp 16.06.2024).
- „Język Polski” II, 1975 (marzec/kwiecień), red. J. Safarewicz, <http://mbc.malopolska.pl/dlibra/plain-content?id=21467> (dostęp 16.06.2024).
- myheritage.pl [wyniki wyszukiwania dla nazwiska Tworzonek]: <https://www.myheritage.pl/research?formId=master&formMode=&action=query&qname=Name%20fn.%20fnmo.2%20fnmsvos.1%20fnmsmi.1%20ln.Tworzonek%20lnmo.4%20lnmsdm.1%20lnmsmf3.1%20lnmsrs.1> (dostęp 16.06.2024).
- somekind, *Czy Twoje nazwisko jest na liście?*, [wątek na stronie:] [4programmers.net, 12 czerwca 2011, https://4programmers.net/Forum/Off-Topic/189747-czy_twoje_nazwisko_jest_na_liscie](https://4programmers.net/Forum/Off-Topic/189747-czy_twoje_nazwisko_jest_na_liscie) (dostęp 16.06.2024).

Streszczenie

Artykuł ma na celu zbadanie leksemu *tworzonek* zanotowanego w XVIII-wiecznej księdze sądowej wsi Węgrzce Wielkie, w której wyraz ten oznaczał najprawdopodobniej ‘ser tworzony na tworzydło, twaróg’ i był polskim tłumaczeniem łacińskiego *cāseus*. Analiza składa się z ustalenia znaczenia wyrazu we wspomnianym dokumencie oraz poza nim, poprzez zebranie jego notowań w wybranych źródłach historycznych i współczesnych. Jak się okazuje, leksem ten zdaje się nie być notowanym ani w żadnym słowniku, ani w jakimkolwiek innym tekście historycznym. Jednak relacje pojedynczych osób wskazują na używanie wyrazu *tworzonki* w znaczeniu ‘przetwory’ przez najstarsze pokolenie południowej Małopolski. Badanie wykazało także wystąpienie leksemu w postaci nazwiska odnotowanego pod koniec okresu średniopolskiego, używanego przez jedną kilkunastoosobową rodzinę. Pojedyncze wzmianki tego wyrazu, zarówno w formie appellativum, jak i nomen proprium, możliwe są do odnalezienia na forach internetowych, jednak wystąpienia te to najczęściej literówki lub neologizmy. Słowniki etymologiczne, historyczne i współczesne podają jedynie formy pokrewne z wyrazem *tworzonek*, takie jak *twaróg*, *tworzyć* czy *tworzydło*.

Tworzonek – a word almost forgotten by history

Abstract

The aim of the article is to examine the lexeme *tworzonek* recorded in the 18th-century court book of the village of Węgrzce Wielkie, in which the word most probably meant ‘cheese made with a bag or wooden mold, quark’ and was the Polish translation of the Latin *cāseus*. The analysis consists of determining the meaning of the word in the aforementioned document and outside it, by collecting its mentions in selected historical and contemporary sources. As it turns out, this lexeme does not seem to be recorded in any dictionary or in any other historical text. However, the accounts of individual people indicate that the word *tworzonki* was used in the meaning of ‘preserves’ by the oldest generation of southern Lesser Poland. The study also showed the occurrence of the lexeme in the form of a surname recorded at the end of the Middle Polish period, used by one family of several people. Individual mentions of this word, both in the appellativum and nomen proprium form, can be found on internet forums, but these are most often spelling mistakes or neologisms. Etymological, historical and contemporary dictionaries only provide forms related to the word *tworzonek*, such as *twaróg*, *tworzyć* or *tworzydło*.

Słowa kluczowe: *tworzonek*, dialektyzm, archaizm, Małopolska

Key words: *tworzonek*, dialecticism, archaism, Lesser Poland